

EBÛ HÂTİM AHMED B. HAMDÂN ER-RÂZÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE İSMÂİLİYYE MEZHEBİ İLE OLAN İLİŞKİSİ

Mansur TEYFUR

Öz

Arap anlabilimi alanında çalışmalar yapan Ebû Hâtım Ahmed b. Hamdân er-Râzî (ö. 322/934), meşhur Arap dilbilimcilerinden birisi olarak bilinir. O, hicri IV. asırdaki hem akla hem de nakle dayanan bütün ilimlerin geliştiği ve olgunlaştığı bir dönemde yaşamıştır. Arap dili ve edebiyatı açısından önemli olan Ebû Hâtım'in yaşadığı bu dönemdeki dilsel çalışmalar, aynı zamanda felsefi bir içerik kazanmıştır. Çalışmada Ebû Hâtım'in hayatı ve eserlerinden bahsedilmiştir. Onun bilimsel kişiliği ve siyasi mezhebi hakkındaki görüşler de zikredilmiştir. O, İsmâiliyye mezhebi hakkında bazı bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca müellifin yaşadığı dönemin siyasi ve sosyo-kültürel çevresi hakkındaki bilgilere de değinilmiştir. Böylece bu çalışma, günümüz araştırmacılarına ışık tutacak bu değerli dilbilimcinin tanınmasına vesile olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hâtım er-Râzî, Hayatı, Eserleri, Ehli Sünnet, İsmâiliyye Mezhebi.

ABÛ HÂTİM AHMED B. HAMDÂN AL-RÂZÎ: HIS LIFE, BOOKS AND RELATIONSHIP WITH ISMÂ'ILIIYAH SECT

Abstract

Abû Hâtım Ahmad b. Hamdân Al-Râzî (ö. 322/934), worked in the field of Arabic semantics, known as one of the greatest Arabic linguists. He lived during the period when is developing and maturing of the sciences that are based on both of aql (reasoning) and naql (evidences) in the 4th Hijri Century. The linguistic studies in Ebu Hatim's the period of life, the important in terms of Arabic language and literature, have also received a philosophical content. This article Search multi pleas pacts: Scientific personal Political doctrine Cultural environment Political and social environment i hope that this article could add something for the scientific research.

Keywords: Ebu Hatim al-Râzî, Life, Books, Ehli-Sunne, İsmâ'ılıyyah.

1. HAYATI

1.1. Adı, Künyesi, Nisbesi ve Ailesi

Ebû Hâtîm er-Râzî, İslâm dünyasında, Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân er-Râzî şeklinde meşhur olan künyesiyle tanınmaktadır.¹ Ayrıca Ebû Hâtîm el-Versânî olarak da bilinmektedir.² Bu âlim, aynı künyeyi taşıyan Ebû Hâtîm Muhammed b. İdris er-Râzî (ö. 277/890) ile karıştırılmamalıdır.³ Ebû Hâtîm'in nisbesi hakkında bazı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Şöyle ki, İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) *Lisânu'l-mîzân* adlı eserinde Ahmed b. Hamdân b. Ahmed el-Versâhî Ebû Hâtîm el-Keşî şeklinde olduğunu zikretmiştir.⁴ Abdülcabbar el-Mutezilî (ö. 415/1024-25), Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân er-Râzî el-Kilâbî şeklinde olduğunu zikretmiş, fakat el-Kilâbî nisbesinin sebebini açıklamamıştır.⁵ Muhakkik Hüseyin el-Hemedânî (ö. 1962) ise, “*el-Kilâbî*” nisbesinin Arap kabilelerinden biri olabileceğini ifade etmektedir.⁶

Müellifin *Alâmu'n-nübüvve* adlı eserinin mukaddimesi ile Brockelmann'ın (ö. 1956) *Geschichte der Arabischen Litteratur (Tarihu'l-edebi'l-Arabî)* adlı eserinde ise, “*el-Versinânî*” şeklinde geçmektedir.⁷ Bununla birlikte Askalânî'nin adı geçen eserinin 2002 tarihinde baskısında “*el-Versâhî*” şeklinde ifadesi, 1911 tarihinde Haydarabâd baskısında “*el-Versâmî, el-Leysi*” şeklinde de olabileceği ifade edilmektedir.⁸ Ayrıca diğer kaynaklarda da “*el-Versâmî el-Leysi*” olarak geçmektedir.⁹

¹ Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, (thk. İbrahim Ramazan), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997, s. 234; Ahmet b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân*, (thk. Selman Abdülfettah Ebu Gudde), Mektebu'l-Matbaati'l-İslâmiyye, Beyrut, 2002, I, s. 448; Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân er-Râzî, *Kitâbu'z-Zîne fi'l-kelâmâtü'l-İslâmiyyeti'l-Arabîyye*, (thk. Hüseyin b. Feyzullah el-Hemedânî el-Yaburî el-Harazî), Yemen, 1994, s. 29; Ebu Ali Hasen b. Ali Hacer Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, (trc. Yusuf Bekâr), Mektebetü'l-Ustratü'l-Ürdüniyye, Ürdün, 2012, s. 250; Ebû Hâtîm er-Râzî, *Alâmu'n-nübüvve*, (thk. Salâh es-Sâvî), Dâru's-Sâkî, Beyrut, 2003, s. 11; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (Tarihu'l-edebi'l-Arabî)*, (çev. Ya'kub Bekir es-Seyyid, Abdülhalim en-Neccâr, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmeli'l-Kitâb, Kahire, 1993, III, s. 352; Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-nâciye minhum*, Dâru'l-âfâki'l-cedide, Beyrut, 1977, s. 267; Tahir b. Muhammed el-İsferayânî Ebû'l-Muzaffer, *et-Tefsîr fi'l-dîn*, (thk. Kemal Yusuf el-Hût), Âlemü'l-Kütüb, Lübnan, 1983, s. 141; Ömer b. Rıza b. Muhammed Râğıb b. Abdülğnâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, Mektebetü'l-Müsenâ, Beyrut, ts., I, s. 211; Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Faris ez-Zirikli ed-Dimeşki, *el-Âlâm*, Dâru'l-İlm, y.y., 2002, I, s. 119; el-İmâm es-Seyyid Muhsin el-Emin, *A'yânu's-Ş'ra*, thk. Hasan el-Emin, Dâru't-Taâruf, Beyrut, 1983, II, s. 583; Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed b. Abdulcebbar el-Hemezânî, *Tesbitü delâilü'n-nübüvve*, Dâru'l-Mustafa, Kahire, ts., II, s. 392; Muhammed Riyad el-Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-lugavî inde'l-İsmâiliyye*, Münşeatü'l-Maârif, İskenderiye, 1985, s. 46; İkrâm Beşir Ahmed Hasbullah, *Kitâbu'z-Zîne fi'l-kelâmâtü'l-İslâmiyye el-Arabîyye li Ebî Hâtîm er-Râzî*, Mertebetü's-Seref, Hartum, 2006, s. 13.

² İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 239.

³ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyan Ensârî Ebu's-Şeyh el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisin bi İsfahan*, (thk. Abdülgafur Abdülhak Hüseyin el-Beluşi), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1992, s. 150.

⁴ el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân*, I, s. 448.

⁵ Abdulcebbar, *Tesbitü delâilü'n-nübüvve*, II, s. 392.

⁶ Abdullah Sellûm es-Samerrâî, *el-Guliv ve'l-fıraku'l-gâliye fi'l-badârati'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Vasit, Bağdad, 1982, s. 231.

⁷ Ebû Hâtîm, *Alâmu'n-nübüvve*, s. 11; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (Tarihu'l-edebi'l-Arabî)*, III, s. 352.

⁸ el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân*, Matbaatu Meclis-i Dâiretü'l-Ma'ârifin-Nizâmîyye, Haydarabâd, 1911, I, s. 247.

⁹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, s. 211; Zirikli, *el-Âlâm*, I, s. 119.

Yukarıda zikredilen nisbesiyle ilgili farklı görüşlere baktığımızda Ebû Hâtîm hakkında bilgi içeren en eski kaynağın İbn Nedîm'in (ö. 385/995) *el-Fihrist* adlı eseri olduğunu görürüz. Bu eserde, Ebû Hâtîm'in nisbesi yukarıda da zikredildiği gibi "er-Râzî" ve "el-Versânî" şeklindedir. Askalânî'nin zikrettiği nisbe ise, İbn Nedîm'e göre daha yeni olduğu için "el-Versânî" kelimesinde bulunan (n) harfi, (h) harfi ile değiştirilerek "el-Versâhî" şeklinde yazılmış olmasından kaynaklanabilir. Müellifin *Alâmu'n-nübüvve* ve Brockelmann'ın *Geschichte der Arabischen Litteratur (Tarihü'l-ede-bi'l-Arabî)* adlı eserindeki "el-Versinânî" ifadesi de yine "el-Versânî" kelimesinin o şekilde yazılmış olması ile açıklanabilir.

Ayrıca Versinân, Semerkand'a bağlı bir köy¹⁰ olduğu için Ebû Hâtîm'in nisbesinin el-Versinânî olması zayıf bir ihtimaldir. Çünkü onun Arap veya Fars asıllı olduğu söylenmektedir. Her iki durumda da Semerkand'da doğmuş olması mümkün görünmemektedir. Muhakkik, eserin üzerine yazarın tam adını, "Ebû Hâtîm Ahmed bin Hamdân er-Râzî" şeklinde yazmıştır. Yukarıdaki bilgiler gözden geçirildiğinde, bu ad ve nisbe uygun düşmektedir.¹¹

Ebû Hâtîm'in ailesi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat onun h. III ve IV. yüzyılda Bağdat'ta bulunduğu bilinmektedir. Öğrenimini de orada yapmış olabileceği tahmin edilmektedir. Ebû Hâtîm, Fâtîmîlerin büyük temsilcilerinden olup, Taberistan, Deylem, İsfahan ve Rey şehirlerinde siyasi alanlarda mezhebini temsil etmede önemli rol üstlenmiştir.¹² Kaynaklar, Ebû Hâtîm'in Arap asıllı mı yoksa Fars asıllı mı olduğu hususunda farklı bilgiler vermektedir. *Kitâbu'z-Zîne* adlı eseri tahkik eden Hüseyin el-Hemedânî, onun Arap olduğu görüşündedir. O, bu görüşünü savunurken, delil olarak Ebû Hâtîm'in Arapça'yı sevmesi ve onunla çok meşgul olmasını ifade etmektedir. Ayrıca onun adının ve lakabının da Arapça kökenli olduğunu eserin mukaddimesinde vurgulamıştır.¹³

Leysî ve Kilâbî diye de anılmasını dikkate alarak Arap asıllı olabileceği ileri sürül-müşse de, bu zayıf bir ihtimal olarak kabul edilmiştir. Fars asıllı olduğu daha ağır basmaktadır. Bu görüşü, Ebû Hâtîm'in *Kitâbu'z-Zîne*'deki şu sözü destekler mahiyettedir: "...Biz Fars dilinde bunu dikkate alırız. Çünkü biz bu dille yetiştik ve onun içinde yaşadık...".¹⁴

Ebû Hâtîm'in çocukluğu ve gençliği hakkında herhangi bir bilgi günümüze ulaşmamıştır. Sadece, onun İsmâîliyye mezhebinin baş temsilcilerinden olduğu ve mez-

¹⁰ Ebû Abdullah Şehabeddin Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevi, *Mu'cemül-buldan*, Dâru'l-Kütübül-İlmiyye, Beyrut, 1957, V, s, 371.

¹¹ Ebû Hâtîm, *Kitâbu'z-Zîne*, Hemedânî'nin Mukaddimesi, s. 29; Samerrâî, *el-Guliv ve'l-İrakul-gâliye fi'l-hadâratil-İslâmiyye*, s. 231.

¹² Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, s. 250; Samerrâî, *el-Guliv ve'l-İrakul-gâliye fi'l-hadâratil-İslâmiyye*, s. 232.

¹³ Ebû Hâtîm, *Kitâbu'z-Zîne*, Hemedânî'nin Mukaddimesi, s. 29.

¹⁴ Ebû Hâtîm, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 75-76.

hebinin liderliğini yaptığı bilgilerine sık rastlanır. O, birçok şehir gezmiş ve oralarda hem bilgi toplamış hem de kendi mezhebini yaymıştır. İlk olarak batı bölgelerini gezmiş ve daha sonra doğu tarafına (Deylem şehrine) geçmiştir. Ayrıca Bağdat'ta da bir süre kalarak Ebu'l-Abbâs es-Sa'leb (ö. 291/904) ile bilgi alışverişinde bulunmuştur. Daha sonra Rey şehrine dönerek hayatının geri kalanını orada geçirmiştir.¹⁵

1.2. Doğum ve Ölüm Tarihleri

Ebû Hâtim er-Râzî'nin doğum yeri ve tarihi hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte bazı rivayetlere bakılarak, onun Rey vilayetinde doğduğu söylenmektedir.¹⁶ Nizamülmülk'ün (ö. 485/1092) rivayetinde, onun Rey bölgesi yakınlıklarında bulunan Nişabur şehrinde doğduğu ve daha sonraları Rey şehrine gittiği bildirilmektedir. Muhtemelen III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısında doğmuştur. Vefat tarihi ise, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Lisânu'l-mîzân*'ı ile Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme* adlı eserlerinde, 322/933-34 olarak ifade edilmektedir.¹⁷

1.3. Bilimsel Kişiliği

Ebû Hâtim'in ilminin engin ve yüksek derecede olduğu birçok İslâm âlimi tarafından belirtilmiştir. Askalânî, onun fazilet sahibi, edebiyat ve dilbilgisine son derece hâkim olduğunu, çok sayıda hadis dinleyerek bu alanda eserler bıraktığını ifade etmiştir.¹⁸ Süyûtî (ö. 911/1505), onun büyük bir dilci olduğunu söylemiş; ayrıca *Kitâbu'z-Zîne* adlı eserini de Kur'ân'daki "*dabîl*" (yabancı) kelimelerle ilgili konularda temel kaynak olarak zikretmiştir.¹⁹ Modern Arap dilbilimcilerden İbrahim Enis (1906-1977) ise, onun dilsel boyutunu ele alarak Ebû Hâtim'in *Kitâbu'z-Zîne*'sinin anlambilim alanında araştırmacılara ışık tutacak bir kaynak olduğuna dikkat çekmiştir.²⁰ Ebû Hâtim, birçok alanda kendini geliştirmiştir.

a. Dilbilim yönü

el-Askalânî, es-Süyûtî ve İbrahim Enis gibi birçok âlim, onun dilbilim alanında çok derin bilgiye sahip bir dilbilimci olduğu hususunda görüş belirtmişlerdir. Ebû Hâtim'in zaman içerisinde Bağdat'ı ziyaret ettiği, oranın âlimleriyle görüştüğü, el-Muberrred'in (ö. 286/900) ve es-Sa'leb'in (ö. 291/904) ilim halkalarına katıldığı dolayısıyla, bu iki dilcinin hocaları arasında yer aldığı bilinmektedir.²¹ Bununla birlikte Kûfe ve Basra âlimlerinin ilim meclislerine de aynı seviyede katılmış olması

¹⁵ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 75-76; Samerrâî, *el-Guliv ve'l-fıraku'l-ğaliye fi'l-hadâratil-İslâmiyye*, s. 232.

¹⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, Hemedânî'nin Mukaddimesi, s. 29; Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-lugavî inde'l-İsmâilîyye*, s. 46.

¹⁷ el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân*, I, s. 448; Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, s. 250.

¹⁸ el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân*, I, s. 448.

¹⁹ Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyuti, *el-İtkân fi ulûmî'l-kur'ân*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim), Vizâratu's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, Suûdi Arabistan, ts., II, s. 112.

²⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, İbrahim Enis'in Mukaddimesi, s. 10.

²¹ Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-lugavî inde'l-İsmâilîyye*, s. 64.

onun herhangi bir dil ekolüne taassup boyutunda bağlı bulunmadığını ortaya koymaktadır. *Kitâbu'z-Zîne*'de izlemiş olduğu metot da bunu açıkça göstermektedir.

b. Felsefî yönü

Ebû Hâtim, eski felsefe eğitimi almıştır. İlk ortaya çıkan eski felsefî konulardan birçoğunu eleştirdiği de bilinmektedir. O, Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925) ile felsefî münazarada bulunmuş ve onu mağlup etmiştir.²² Allah'ın birliği, ezeli olması, hudûs ve nefsin üç kısımdan oluşması gibi konularda birçok felsefeciden rivayetlerde bulunmuştur. Eski felsefeciler hakkında "Hükemâ" (hikmet sahipleri, bilgiler) tabirini kullanmayı uygun görmüştür.²³ Hatta Ebû Hâtim'in kendisi de İsmâ'îliyye filozoflarından sayılmaktadır.²⁴

c. Din ve Bilim yönü

İbn Hacer (öl. 852/1448), Ebû Hâtim'in çokça hadis dinlediğini *Lisanu'l-mîzân*'da zikreder.²⁵ Eseri incelendiğinde, onun nübüvvet, sahabe hadisleri ve Şiî rivayetleri ile çok meşgul olduğu açıkça görülmektedir.²⁶ Ayrıca fıkıh konusuna da ilgi duymuştur.²⁷ O, *Kitâbu'z-Zîne* adlı eserinde *قوام العربية و بنيتها بالحساب / Araştırmanın Yapısı ve Aritmetiksel Kuruluşu* başlığı altında bazı terimleri açıklamasında sayılardan ve aritmetikten bahsetmektedir.²⁸ Bu da onun aritmetik ilminden haberdar olduğu ve bu ilmi tahsil ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ebû Hâtim, geometri ve sayılarla da ilgilenmiştir. Mezhebi gereği, bu bilimlerle meşgul olmuş; hatta Pisagor'un görüşlerinden etkilenmiştir. Ayrıca astronomi, astroloji ve takvim bilimleri ile ilgilendiği de bilinmektedir.²⁹

d. Edebî yönü

Ebû Hâtim, Arap şiirine önem vermiş ve dilbilgisi konularını açıklarken şiirlerle istişhad etmiştir. Ayrıca Câhiliye dönemi ve İslâmî dönemle ilgili araştırmalar yaparken; Arap Edebiyatı hakkında bilgi toplayarak Kur'ân'ın ve Peygamberimiz'in (s.a.s) edebiyat alanındaki konumunu belirlemeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra Câhiliye dönemi hurafe ve hikâyelerine karşı dini hassasiyetini de ortaya koymuştur. Ayrıca o, *Kitâbu'z-Zîne* adlı eserin birinci bölümünde *ذكر العروض / Aru*³⁰,

²² Muhammed b. Ebi Bekir Zekeriyâ er-Râzî, *Rasâilü felsefiyye*, Dâru'l-âfâki'l-cedide, Beyrut, 1982, s. 294.

²³ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 188.

²⁴ Uşeyrî, *et-Tasaruvuru'l-lugavî inde'l-İsmâîliyye*, s. 67.

²⁵ el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân*, I, s. 448.

²⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, Hemedânî'nin Mukaddimesi, s. 24-25.

²⁷ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, İbrahim Enis'in Mukaddimesi, s. 12.

²⁸ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 80-82.

²⁹ Uşeyrî, *et-Tasaruvuru'l-lugavî inde'l-İsmâîliyye*, s. 67-68.

³⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 91.

الشعر و الشعراء عند ظهور الإسلام / *Şiirin Üstünlüğü*³¹, الشعر و الشعراء عند ظهور الإسلام / *İslâm'ın İlk Döneminde Şiir ve Şairler* vb.³² başlıklar altında Arap Şiiri hakkında geniş bilgiye yer vermektedir. Buradan da onun Arap şiirinin, Câhiliye ve İslâm dönemini çok iyi bildiğini söylememiz mümkündür.

Özet olarak, onun çeşitli alanlarda kendisini geliştirmiş olması, ilmî derecesinin ne kadar ileri derecede olduğunu göstermektedir. Unutulmamalıdır ki, Ebû Hâtım, İsmâiliye mezhebinin önemli bir temsilcisi olduğu için çeşitli alanlarda bilgi sahibi olması ve kendisini geliştirmesi onun için adeta kaçınılmaz olmuştur. Hocaları ve talebeleri hakkında, kaynaklarda yeterli bilgiye ulaşılamamakla birlikte, Ebû Hâtım'ın kendi eserinde hocaları ile ilgili bazı işaretler bulmak mümkündür. Örneğin, el-Müberred (ö. 286/900)³³ ve es-Sa'leb'den (ö. 291/904)³⁴ rivayetlerde bulunmuştur.

e. Bağlı olduğu dil ekolü

İbrahim Enis, lafızlar ve anlamları arasındaki ilişkilere ve türevlerine ayrıntılı bir şekilde önem vermesine bakarak Ebû Hâtım'ın “*el-İştikâk*” ekolüne bağlı olduğunu belirtir.³⁵

İştikâk ekolü, hicri IV. yüzyılın sonlarına doğru İbn Fâris'in (ö. 395/1004), *Mekâyisü'l-luğa* adlı eseriyle zirveye ulaşmıştır.³⁶ Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfu'z-zunûn*'unda bu ilmi “sözcüklerin, aralarındaki çıkış (mahreç) ilişkileri dolayısıyla köklerin birbiriyle ilgisini ve sözcüklerin nasıl türediğini araştıran bilim dalıdır.” Şeklinde tanımlar.³⁷

1.4. Yaşadığı Dönemde Siyasî ve Sosyo-Kültürel Çevre

a. Siyasî hayat

Ebû Hâtım er-Râzî, ikinci Abbasî döneminde yaşamıştır. Türklerin nüfuzunun artmasıyla Abbasîlerin zayıf duruma düştüğü bu dönemde bütün valiler, Bağdat veya Samarrâ şehirlerinde kalmayı tercih ederek; görev yerlerine vekil tayin etmişlerdir. Daha sonra bu vekil yöneticiler de bağımsızlıklarını ilan etmeye kalkışmışlardır. Ebû Hâtım'ın de yaşadığı hicri üçüncü asra rastlayan bu dönem, siyasî çalkantıların başladığı bir dönem olmuştur. Hilafete geçen Muhammed b. Vâsık el-Muhtedî Billâh (ö. 256/870) da, hilafetten alınmış ve ardından da vefat etmiştir.³⁸

³¹ Ebû Hâtım, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 93.

³² Ebû Hâtım, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 121.

³³ Ebû Hâtım, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 182.

³⁴ Ebû Hâtım, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 257.

³⁵ Ebû Hâtım, *Kitâbu'z-Zîne*, İbrahim Enis'in Mukaddimesi, s. 12; Üde Halil Ebû Üde, *et-Tatavvuru'd-delâli*, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün, 1985, s. 95.

³⁶ Ebû Hâtım, *Kitâbu'z-Zîne*, İbrahim Enis'in Mukaddimesi, s. 13.

³⁷ Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn*, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat, 1941, I, s. 81.

³⁸ Beşir, *Kitâbu'z-Zîne*, s. 2.

Bu şekilde devam eden hilafet sorunları sonucunda eyaletlerde birbirini takip eden buhran ve karışıklıklar ile merkezî idare sarsılmış ve herhangi bir köklü tedbir alınmaksızın yönetime devam edilmiştir. Merkezî idarenin malî bakımdan güçlü olması, geniş hâkimiyet sahalarındaki birçok problemlere çözümler getirmek için yeterli askerî güç bulundurmasına yardım etmişti. Askerî tedbirler, başarısızlıkla sonuçlanınca, zamanla durumu düzeltmek amacıyla bir takım yarım yamalak siyasî imtiyazlara müracaat edildi. Girişilen herhangi bir uzun vadeli siyaset, bölgesel menfaatler göz önüne alınmaksızın, sadece merkezî idareyi güçlendirme gayesini güdüyordu.

Bu siyasî düzenin devam etmesi, eyaletlerden merkez hazinesine akmakta olan gelirlerin devamlılığına bağlı idi. Bu eyaletlerde görülen kendi iktisadî menfaatlerini gözetme eğiliminin artması ise, merkezî idarenin gelirlerini etkilemiş ve bu durum, merkezî idarenin otoritesini devam ettirmesi için gerekli olan gücü sağlamasına tesir etmiştir. Daha sonrakilere de, intikal eden bu siyasetteki kendi kendini tahrip etme tohumları, hükmünü sürdürmüş ve merkezî idarenin çöküşüne sebep olarak daha büyük sorunları ortaya çıkarmıştır.³⁹ Ebû Hâtim de, yaşadığı bu dönemde İsmâîliyye mezhebinin temsilcisi olduğu için bazı sıkıntılara maruz kalmıştır.⁴⁰

b. Sosyal hayat

Abbasî döneminde sosyal hayatın geliştiğini gösteren başlıca sahalar şunlardır:

a. *Sanat ve Mimarlık*: Abbasîler döneminde devlet sınırları genişlemiş ve diğer birçok milletlerle kaynaşmıştır. Bu sebeple, Arapların sanata olan ilgileri artmış ve en önemli sanatlardan biri sayılan resim sanatını öğrenmişlerdir. Araplar, resimi bina ve süslemeye yakın olduğu için bu sahadaki yeteneklerini kolaylıkla geliştirmişlerdir. Araplar, Fars ve Şam ülkelerini fethettikten sonra kendilerine yeni bir mimarlık sistemi kurdular. Emevî ve Abbasî dönemlerinde, İslâm'da süsleme sanatı gelişmiştir. Bu süslemenin özelliklerinin başında, Arap hattı ile taşlara ve kayalara nakşetme yer almaktadır. İkinci Abbasî dönemi mimarlık daha da ilerlemiş ve şehirler cami ve saraylarla dolup taşmıştır. Bu dönemde İslâm sanatının katkısı büyük olmuştur. Abbasî halifeleri ve idarecileri, mimarlık ve süsleme işlerine gereğinden fazla önem vermiş ve mermerden saraylar yaptırarak dış ve iç kısımlarına resimli güzel süslemeler yaptırmışlardır.⁴¹

b. *Halifeler ve idarecilerin köşkleri*: O dönemde Bağdat ve diğer büyük şehirlerde yapılan köşkler, Rum ve Farslılardan örnek alınarak dikilmiştir. Köşkler, esasen üç kısımdan oluşurdu: yatak kısmı, hizmetçi odası ve misafir odası. Etrafında mey-

³⁹ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğustan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ yayınları, İstanbul, 1986, III, s. 273.

⁴⁰ Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-lugavî inde'l-İsmâîliyye*, s. 18.

⁴¹ Hasen İbrahim Hasen, *Taribu'l-İslâm es-siyasî ve'l-dini ve's-sakafî ve'l-içtimai*, Mektebetü'n-Nahda, Kahire, 1967, III, s. 414-415.

ve ağaçları ve çiçeklerle çevrili bahçeler vardı. Köşkların avlularında ise, ince sütunlar yükseltılarak üzerine kubbeler konmuştur. Bakıldığında sanki havada asılı zannedilirdi. İnsanlara açık kalan kısmı hariç odaların etrafı surlarla çevrilmişti. Pencereleri caddelere bakar ve dışarıdakiler içerisini rahatlıkla görebilirdi. Örneğin, “*Tâc*” isimindeki köşk, bu şekilde yapılmış en büyük köşklere aittir. Hatta bu köşkte, birçok Abbasî halifesi ikamet etmiştir.⁴²

- c. *Edebiyat ve musiki meclisleri*: Abbasî halifelerinden Ebu’l-Abbas Mutemid (ö. 279/892) musiki ve edebiyata tutkundu. Bu sebeple özel edebiyat ve musiki meclisleri düzenler ve bunlara ait yerler tahsis ederdi. Ayrıca şiir ve nesre de büyük önem vermiştir. Bu tür meclisler, sadece halifelerle sınırlı kalmamış idareciler ve devletin diğer üst makamlarının da ilgi odağı olmuştur. Musiki ve nağmelerin bu kadar ilerlemesi, o dönemde cariyelerin çokluğuna bağlanmaktadır.⁴³
- d. *Kadın*: Birinci ve ikinci Abbasî döneminde kadınlar, özgür bir şekilde yaşamışlardır. Hatta bazı kadınlar, devletin üst makamlarında görev bile almışlardır. O dönem halifelerinden el-Mutezz (ö. 255/869) ve el-Muktedir’in (ö. 320/932) anneleri ile el-Mütevekkil’in (ö. 247/861) eşi devlet işlerinde çalışmışlardır.⁴⁴
- e. *Halifelerin geçit törenleri*: Abbasî dönemi geçit törenleri Emevî dönemine nispeten daha büyük ve ihtişamlı olmuştur. Halifelerin geçit töreni öncesinde koruyucular ilanlarla caddelerde dolaşır, onların peşi sıra idareciler güzel süslü atlarla yürürler ve ardından da halife, üzerinde siyah cübbe ve elinde asasıyla beyaz at üzerinde gelir ve önünde devlet adamları ona eşlik ederlerdi.⁴⁵
- f. *Merasimler*: Abbasî halifeleri ve diğer idareciler, düğün merasimlerine büyük önem vermiş ve bizzat iştirak etmişlerdir. Bunun yanı sıra başka merasimler de, o dönemin önem verdiği sosyal faaliyetler arasında yer almıştır. Nitekim o dönemde Abbasî halifesi el-Muktedir, Abbasîlerle ateşkes antlaşması için Roma İmparatorluğundan iki elçinin gelişi münasebetiyle 305/918 tarihinde Bağdat’ta özel bir merasim düzenlemiştir.⁴⁶
- g. *Yarışmalar*: Abbasîlerin ilk dönemlerinde at yarışları her sınıftan insan için çok popülerdi. Hatta halifeler, prensler ve vezirler yarış atı beslemek hususunda birbirleriyle rekabet ederlerdi. At yarışları organizasyonu, sıklığı, finanse edilmesiyle ilgili bulunabilen materyaller bu konuya yeterince ışık tutmamaktadır. Dairesel bir yarış alanında yapılan bu tür yarışların halifelerin emri ile düzenlendiği belirtilmiştir. Nitekim Cafer b. Yahya el-Bermekî (ö. 187/803), Halife Harun Re-

⁴² Hasen İbrahim, *Taribu’l-İslâm*, III, s. 442-443.

⁴³ Beşir, *Kitâbu’z-Zîne*, s. 11.

⁴⁴ Beşir, *Kitâbu’z-Zîne*, s. 11.

⁴⁵ Hasen İbrahim, *Taribu’l-İslâm*, III, s. 462.

⁴⁶ Hasen İbrahim, *Taribu’l-İslâm*, III, s. 464.

şid'in emriyle Rakka'da yarış organize etmiş ve bu yarışta halifenin atını geçerek vezirin atı birinci olmuştur.⁴⁷

b. *Okçuluk*: Okçuluk, bu dönemin en popüler oyunlarından biriydi. Yay, savaşta kullanılan temel silahlardan biri olduğundan okçuluğa özel bir önem verilmiş ve itibar edilmiştir. Abbasiler, okçuluğun devam ettirilmesi hususunda hassas davranıyorlardı. Okçuluk, askeri eğitimin temel öğelerinden ve furusiyye (at biniciliğiyle alakalı) egzersizlerinden biriydi. Daha sonraki dönemlerde yazılan kaynaklar okçuluğa değinmiştir.⁴⁸

c. Kültürel hayat

Bu dönemde Hint, Yunan ve Fars gibi yabancı dillerden birçok eserin Arapça'ya çevrilmesiyle İslâm Felsefesi gelişmiş ve yaygınlaşmıştır. Bu durum sonrası Müslümanlar araştırma ve telif etme yeteneklerini geliştirmişler. Halifeler ve yöneticiler, bu konuya önem vermiş ve bilim adamlarının sayısı artmıştır. Kültürel hayat ilerlemiş bu yüzden Batı ve Doğudaki Müslüman seyyahlar sayesinde İslâm düşüncesi daha da yayılmıştır. Bu durum sonucunda Abbâsî devletinde yetişen âlimler ve edebiyatçılar, kültürel hayata daha büyük katkıda bulunmuşlardır.⁴⁹ Bilim, o dönemde ortaya çıkan fırkalar sonucunda siyasî ve dinî hedeflere vesile kılınmıştır. Ehl-i Sünnet ve diğer fırkalar arasındaki bu tür münakaşalara bu dönemde daha sık rastlanır. Ayrıca bu dönemde, talebeler bilginin kaynaklarına ulaşmak için ellerinden gelen tüm gayretlerini sarf ederek arkalarında değerli eserler bırakmışlardır. Müslümanlar, büyük merakla çeşitli bilgiler elde etmişlerdir. İslâm âlimleri bu bilgileri Kur'ân-ı Kerim'e bağlı olan ve diğer milletlerden alınan olmak üzere iki kategoride ele alarak ilkinde, nakle (veya şer'a) dayalı bilgiler; diğereine ise akla dayalı bilgiler adını vermişlerdir.⁵⁰ Bu dönemde ön plana çıkan bilim dalları şunlardır;

a. *Kelam ilmi*: Bu ilim dalı, özellikle inanç konusunda tartışmalı ve mantikî görüşler içeren bilim dalı olarak görülmekteydi. Bu ilimle meşgul olanlara, "*Mütekellimûn*" denmekteydi. Fakat bu isimlendirme, daha önceleri sadece dinin inanç kısmı ile meşgul olanlara verilmekteydi.⁵¹ Zira kelam ilmini anlamak için mantık vazgeçilmez bir yoldur. Bu gerçeği, İbn Haldun'un (ö. 808/1404) *Mukaddime* adlı eserinde vurgulaması da, kelam ilminde mantık ve felsefenin ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.⁵²

⁴⁷ Mehmet Emin Şen, "Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat", *Tarîh Okulu*, S. XII, 2012, s. 239, (Muhammad Manazir Ahsan'ın Social Life Under the Abbasids (786-902) adlı kitabının *Indoorand Outdoor Games* bölümünün çevirisidir).

⁴⁸ Şen, "Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat", *Tarîh Okulu*, S. XII, 2012, s. 245-249.

⁴⁹ Hasen İbrahim, *Tarîhu'l-İslâm*, III, s. 339.

⁵⁰ Hasen İbrahim, *Tarîhu'l-İslâm*, III, s. 346.

⁵¹ Hasen İbrahim, *Tarîhu'l-İslâm*, III, s. 357.

⁵² Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, (thk. Abdullah Muham-

- b. *Dilbilim*: Dilbilim, ikinci Abbasî dönemde sözlüklerin düzenlenmesi ve nahvin gelişmesi ile birlikte en belirgin şekilde ilerlemiştir. Zira daha öncesinde Ebu'l-Esved (ö. 69/689), Basra şehrinde ilk olarak nahvin temelini atmış ve daha sonra Kûfe'de de bu ilgi artmıştır. Bu iki şehirde kurulan medreselerden birçok dilbilimci yetişmiştir. Örneğin, harflerin mahreçlerini esas alan *Kita-bu'l-'Ayn* adında ilk sözlüğü telif eden Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Basra medresesinde yetişmiş dilbilimcilerin başında yer alır. Kûfe medresesinde ise, ilk dilbilimci aynı zamanda da yedi kurrâ'dan (kıraat âlimi) biri olan Ali b. Hamza el-Kisaî'dir (ö. 189/805).⁵³ Sonuç olarak, o dönemde dilbilimin ileri düzeyde geliştiğini söylemek mümkündür.
- c. *Edebiyat*: Emevîler döneminde şiir genellikle felsefî olmaktan ziyade Câhiliye içerikli olmuştur. Abbasîler döneminde ise, şiirin üslup, konu ve içeriği ile ilgili tamamen yeni yol izleyen şairler yetişmiştir. Bu dönemde geçmiş kabul etmeyen ve “*tecdid*” denilen yeni bir yol izleyen edebiyatçılar arasında Beşşar b. Bürd (ö. 167/783-84), Ebû Nuvâs (ö. 194/810) ve İbn Kuteybe (ö. 276/889) yer almaktadır. Daha sonra da es-Seâlibî (ö. 429/1038) ve İbn Haldun, bu yolun takipçilerinden sayılmaktadır. Şiirin içeriği, üslubu ve konusu ile ilgili bu yeniliğin ortaya çıkmasının başlıca sebepleri şunlardır:
- c.a. Câhiliye hayatına nispetle Abbasî döneminde hayat, dar alandan daha geniş bir alana çıkmış ve eşyaların çeşitliliği artmıştır.
- c.b. Câhiliye dönemindeki maddiyatın gelişmesi.
- c.c. Bölgelerin genişlemesi ile halkın yayılması ve eleştirel düşüncenin gelişmesi.⁵⁴
- d. *Aklî ilimler*: Bu ilimlerden maksat, felsefe ve mantık ilimleridir. Reşîd (ö. 193/809) ve Me'mûn (ö. 217/833) döneminde Yunan felsefesi eserlerinin Arapçaya çevirisiyle birlikte Müslümanlar felsefeden etkilenmişlerdir. Çünkü Müslümanların ekserisi, bu tercüme eserlerle ilgilenmiş ve onları yorumlamaya çalışmışlardır.⁵⁵
- e. *Tıp*: İkinci Abbasî döneminde, tıp ilmi ileri düzeyde gelişme kaydetmiştir. Zira Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriya er-Râzî, o dönemde yetişmiş en bilge doktorların başında yer almaktadır. Daha önce musiki ile meşgul iken, kırk yaşına geldiğinde tıp ilmine ilgisi artmış ve kendisini geliştirerek bu sahada birçok eser yazmıştır. Hatta o dönemde doktor denildiğinde ilk akla gelen şahıslardan sayılmıştır. Örneğin; *el-Hâvi*, *el-Câmi* ve *el-Asâb* adlı eserler, onun bıraktığı en önemli eserlerdendir. Ayrıca o dönemde daha birçok meşhur doktor yetişmiştir.⁵⁶

med Derviş), Dâru'l-Beyrut, Beyrut, 2004, II, s. 213.

⁵³ Hasen İbrahim, *Taribu'l-İslâm*, III, s. 360-361.

⁵⁴ Hasen İbrahim, *Taribu'l-İslâm*, III, s. 365.

⁵⁵ Hasen İbrahim, *Taribu'l-İslâm*, III, s. 387.

⁵⁶ Hasen İbrahim, *Taribu'l-İslâm*, III, s. 395.

Ebû Hâtim er-Râzî, Rey şehrinde doğmuştur. Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229), bu şehrin eskiden manzarasının güzel, topraklarının verimli olduğunu rivayet eder. el-Esmâî (ö. 487/1094-95), “bu şehir dünyanın en güzel yeridir” demiştir.⁵⁷ Ayrıca Rey şehri komşu şehirlerden farklı özelliklere sahip olmuştur. İbn Havkal (ö. 367/977), bu gerçeği şu cümlelerle ifade etmektedir; “*Bu nahiyedeki en büyük şehir, Rey şehridir. Binaları tuğla ve alçıdan yapılmıştır. Güzel bir kalesi ve bu kalenin meşhur kapıları bulunmaktadır*”.⁵⁸ Bu güzel görünüşünün yanında, bir de güzel ve temiz bir havası vardı. Yaz aylarında şehir, verimli ekinler ve yemyeşil bahçelerle kaplanır; kış aylarında ise, herkese odun ve kömür parasız dağıtırdı.⁵⁹

Bu şehrin çeşitli su kaynakları ve birçok pazaryeri mevcuttu. Çünkü bu şehir, hac kervanlarının yolu üzerinde idi.⁶⁰ Şehirde halkın su içmesi için Sûrûnî ve Ceylânî adında iki nehir bulunmaktaydı. Para birimleri ise, dirhem ve dinardı.⁶¹ Şehir halkı, eskiden çok zengin ve refah içerisinde yaşamış; hatta insanlar gezdikleri yerlerde altın ve değerli taş kırıntıları bulmuşlardır. İbn Havkal, o tarihlerde (siyasî sorunların yaşandığı dönemlerde) orayı ziyaret etmiş ve şehrin birçok yerinin harap olduğunu söylemiştir.⁶²

Sonuç olarak Abbasîler döneminin hayatın tüm alanlarında kültürel ilerleyişe şahit olduğunu söyleyebiliriz. Bu ilerleyiş tabii ki, bir anda oluşan bir şey değildir. Kültürel hayatın bu şekilde inkişaf etmesi, ilk olarak İslâm'a giren yeni milletler sayesinde meydana gelmiştir. Özellikle Abbasîlerin hedefini gerçekleştirmede ve devletini güçlendirmede Farslıların büyük rolü vardır.⁶³

2. ESERLERİ

Ebû Hâtim'in tarih, siyer ve hadis alanlarında birçok eser telif ettiği bilinmektedir. Bu eserlerin bazıları kaybolmuş ya da İsmâîliye mensupları tarafından gizli tutulduğu söylenmektedir. Ebû Hâtim'in yazmış olduğu eserleri elimizdeki temel kaynak sayılan *Kitâbu'z-Zîne* adlı eserinde ortaya çıkmaktadır.⁶⁴ Bu eseri, modern Arap dilbilimcilerinden bazısı, Ebû Hâtim Muhammed b. İdris'e nispet etmektedir.⁶⁵ Brockelmann (1868-1956), *Geschichte der Arabischen Litteratur* adlı kitabında

⁵⁷ Hamevi, *Mu'cemül-buldan*, III, s. 116-118.

⁵⁸ Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadi İbn Havkal, *Sûratü'l-ard*, Dâru's-Sadır, Beyrut, 1938, II, s. 378.

⁵⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Absenü'l-tekâsîm fî marîfeti'l-akâlim*, Dâru's-Sadır, Beyrut, 1991, s. 384.

⁶⁰ Hamevi, *Mu'cemül-buldan*, III, s. 116.

⁶¹ İbn Havkal, *Sûratü'l-ard*, II, s. 378-379.

⁶² Hamevi, *Mu'cemül-buldan*, III, s. 117-118.

⁶³ Beşir *Kitâbu'z-Zîne*, s. 9.

⁶⁴ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, Hemedânî'nin Mukaddimesi, s. 34.

⁶⁵ Cinân Mansur Kâzım, el-Cubûrî, *et-Tatavvuru'd-delâli'l-elfâzfi'n-nassi'l-kur'ân*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bağdat, 2005, s. 199.

Ebû Hâtîm'in eserlerini zikretmiştir.⁶⁶ Kaynaklarda zikredilen beş eseri şunlardır: *Al'âmu'n-nübüvve*, *Kitâbu'l-İslâh*, *Kitâbu'z-Zîne fi'l-kelîmâti'l-İslâmîyyeti'l-Arabîyye*, *el-Câmi*, *er-Rec'a*. Bu eserlerden *el-Câmi* ve *er-Rec'a* adlı eserleri hariç, diğer üçü günümüze kadar ulaşmış ve neşredilmiştir.⁶⁷

2.1. Matbu olan eserleri

a. Kitabu A'lâmi'n-nübüvve

Eser, üç yazma nüshası esas alınarak ilk defa Tahran'da Salâh es-Sâvî ve Gulâm Rızâ A'vânî'nin tahkikiyle, Âsârü'l-Fikri'l-İsmâilî Mecmûası tarafından 1397/1977 yılında neşredilmiştir. Yazmalardan ikisi 1325/1908 ve 1379/1959 yıllarında Tahran Üniversitesi merkezî kütüphanesinde kayda alınmış nüshalar, üçüncüsü ise, 1144/1744 yılında San'a "el-Câmi'ul-Kebîr"de kayda alınmış olan nüshadır. Bombay Behretül-İsmâiliyyîn Kütüphanesi'nde eserin başka nüshaları da bulunmaktadır. Eser 2003 yılında Tahran Mecmûatü Âsârî'l-Fikri'l-İsmâilî baskısı esas alınarak George Tarâbîşî tarafından yeniden neşredilmiştir.⁶⁸

Eser, günümüze giriş kısmı eksik olarak intikal ettiği için Ebû Hâtîm'in, adını anmaksızın sadece "o mülhid" diye nitelediği kişinin Ebû Bekir er-Râzî olduğu konusunda bazı kuşular ileri sürülmüşse de böyle bir tereddüdün gereksiz olduğu anlaşılmaktadır. Eser her biri ayrı birer bölüm kabul edilebilecek olan yedi babdan oluşur, her bab da kendi içinde çeşitli fasıllara ayrılır.⁶⁹

Eserin muhtevası, genel itibarı ile şöyle özetlenebilir:

- Eser, öncelikle tabip filozof Ebû Bekir er-Râzî ile kendisi arasında geçen nübüvvet, mucize, şeriat gibi konularda ona verdiği cevapları içermektedir.
- Ebû Bekir er-Râzî'nin imametle ilgili olarak İsmâilîye itikadındaki sözlerine verilen cevaplar bu eserde yer almaktadır.
- Eser, Ebû Hâtîm'in genel kültürünü yansıtacak şekilde felsefî, itikadî, ilmî ve dini konularla zengin hale getirilmiştir.
- Eser, ayrıca İsmâilîye mensupları ile diğer âlimler arasındaki münazaraları da içermektedir.⁷⁰

⁶⁶ Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (Tarîhu'l-edebi'l-Arabî)*, III, s. 353.

⁶⁷ Samerrâî, *el-Gulûn ve'l-fıraku'l-ğaliye fi'l-badârati'l-İslâmîyye*, 236-237.

⁶⁸ Ebû Hâtîm, *Al'âmu'n-nübüvve*, s. 11.

⁶⁹ Ebû Hâtîm, *Al'âmu'n-nübüvve*, s. 10; İbrahim Türkoğlu, *Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân er-Râzî, Hayatı, Eserleri ve Arap Dilbilimindeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Ü, Erzurum, 2013, s. 26.

⁷⁰ Ebû Hâtîm, *Kitâbu'z-Zîne*, Hemedânî'nin Mukaddimesi, s. 34; Ebû Hâtîm, *Al'âmu'n-nübüvve*, s. 11, 15.

b. Kitâbu'z-Zîne fi'l-kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye

Ebû Hâtim'in günümüze ulaşan en önemli ve kapsamlı matbu eseridir. Eserin yazması, "el-Muhammediyyetü'l-Hemedâniyye" kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁷¹ Eser, Hüseyin Feyzullah el-Hemedânî tarafından 1957'de Kahire'de tahkik edilerek iki cilt olarak yayınlanmıştır.⁷²

Dört yüz civarında terimin açıklandığı eserin büyük bir kısmında, Kurân-ı Kerîmde yer alan bazı isim ve kelimelerin Câhiliye dönemindeki ve İslâm sonrası dönemdeki anlamları, eski Arap şüirine dayanılarak açıklanmıştır. Eserin son kısmı da, mezhepler konusuna ayrılmış olup özellikle mezheplerin teşekkülü ve Şîî Fırkası olan Gâliye hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Daha sonra sadece mezheplere dair kısmını Abdullah Sellûm es-Samerrâî (?) tahkik ederek *el-Ğulûv ve'l-fırakul-ğâliyye* adlı eserin ekinde neşretmiştir.⁷³ Eser dilsel konu ağırlıklı olduğu için dilbilim kitabı olarak da kabul edilmektedir.⁷⁴ Bu eser, çalışmanın temelini oluşturması nedeniyle ikinci bölümde ayrıntılı olarak incelenecektir.

c. Kitâbu'l-İslâh

Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî'nin matbu eserlerinden biri de el-İslâh'tır. Müellif bu eserinde daha ziyade tabiat felsefesi konularını işlemektedir. Bu eserin el yazması da, "el-Muhammediyyetü'l-Hemedâniyye" kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Daha çok tabiat felsefesi konularını ihtiva eden eser, İsmâîliye'nin en eski kaynağı olarak kabul edilir. Bu eserde, Ebû Hâtim ile İsmâîliyyeye mensubu olan arkadaşı Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed en-Nesefî (öl. 331/943) arasında geçen kader ve kazâ ile ilgili bazı konuşmalar mevcuttur.⁷⁵

Uşeyri'nin verdiği bilgiye göre "el-Muhammediyyetü'l-Hemedâniyye" kütüphanesi'nde mevcut olduğu belirtilen bu eser, münazara ve tartışma usulüne göre kaleme alınmıştır. Bu münazaralarda kader, kaza gibi konularda fikir beyan eden Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî, muhataplarına cevaplar verirken bu konudaki fikirlerini hadislerle destekleme yoluna gitmekte ve şöyle demektedir. "*Allah Teâlâ (c.c.), bir şeyi dilediği zaman onu yapar. Bu da onun kaderi ve kazasıdır. Bir şeye hükmederse onu gerçekleştirir...*". Ayrıca eserde, Kur'ân ve hadis yorumları ile İsmâîliyye mezhebindeki görüş farklılıkları da yer almaktadır.⁷⁶

⁷¹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, Hemedânî'nin Mukaddimesi, s. 36.

⁷² Hamza Yeşildal, *Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî'nin Kitâbu'z-Zîne Adlı Eseri ve Şîî Makâlât Geleneğindeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Ü, Ankara, 2005, s. 48.

⁷³ Fırkalarla ilgili bölümünü Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî, *el-Ğulûvve'l-fırakûl-ğâliyyefi'l-hadâretü'l-İslâmiyye* kitabının içinde 1982 yılında Bağdat'ta yayınlamıştır.

⁷⁴ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, Hemedânî'nin Mukaddimesi, s. 33-34.

⁷⁵ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-Zîne*, Hemedânî'nin Mukaddimesi, s. 34.

⁷⁶ Uşeyri, *et-Tasavvurü'l-lugavî inde'l-İsmâîliyye*, s. 71.

Beş yüz sayfadan oluşan eserin bir el yazma nüshası da Bombay’da bulunmaktadır. Eser, Hasan Minûcihr tarafından Tahran’da yayımlanmıştır.⁷⁷ Eserin adı kaynaklarda *Kitâbu’l-İslâh* olarak geçerken Brockelmann onu, *Kitâbu’l-İslâh fi’t-te’vîl* şeklinde zikretmektedir.⁷⁸

2.2. Matbu Olmayan Eserleri

a. Kitâbu’r-Rac’a

Ebû Hâtim’in günümüze ulaşmayan eseridir. Ebû Hâtim, bu eseri *Kitâbu’z-Zîne* adlı eserinden önce telif etmiştir.⁷⁹ O, eserde genellikle Şii’likte aşırılığa giden “*Gulâ’*” grubuna yönelik eleştiriler yapmış ve İsmâîliye mezhebini yanlış düşüncelerden uzaklaştırmaya çalışmıştır. Bu eseri, Şîa’nın Keysânîye ekolünün ric’at fikrini reddetmek ve onlara cevaplar vermek amacıyla kaleme alındığı belirtilmektedir.⁸⁰

b. Kitâbu’l-Câmî

Ebû Hâtim’in bu eseri de günümüze kadar ulaşmayan eserlerindedir.⁸¹ Brockelmann, bu eserin bir fıkıh kitabı olduğunu ifade etmektedir.⁸²

3. EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ VE İSMÂİLİYYE MEZHEBİ

Ebû Hâtim’in İsmâîliye mezhebiyle olan ilişkisine geçmeden önce bu mezhep hakkında kısaca bilgi verilecektir. İsmâîliye, Altıncı imam Cafer es-Sâdık’ın (ö. 148/765) oğullarından en büyüğü İsmâil b. Cafer es-Sâdık’a (ö. 138/755-56) nisbet edilerek varlığını günümüze kadar sürdüren aşırı Şii mezhebi.⁸³ Ca’fer es-Sâdık’ın ölümünden sonra oğlu İsmâil’e ittibâ edenler İsmâîliyye’yi oluşturmuşlardır. Bir bütün olarak bu mezhebin görüşleri, Batıniyeye istinat eder.⁸⁴ Bu mezhep de, diğer Şii mezhepleri gibi Irak’ta ortaya çıkmış ve diğer Şii fırkalarının karşılaştığı baskılarla karşılaşmıştır.⁸⁵

⁷⁷ Türkoğlu, *Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî, Hayatı, Eserleri ve Arap Dilbilimindeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Ü, Erzurum, 2013, s. 30.

⁷⁸ Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (Taribu’l-edebi’l-Arabî)*, III, s. 353.

⁷⁹ Samerrâî, *el-Gulûv ve’l-fırakûl’-ğaliye fi’l-hadârati’l-İslâmiyye*, s. 237; Ebû Hâtim, *Kitâbu’z-Zîne*, Hemedânî’nin Mukaddimesi, s. 34.

⁸⁰ Uşeyrî, *et-Tasavvuru’l-İngarî inde’l-İsmâîliyye*, s.71.

⁸¹ Ebû Hâtim, *Kitâbu’z-Zîne*, Hemedânî’nin Mukaddimesi, s. 34.

⁸² Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (Taribu’l-edebi’l-Arabî)*, III, s. 353.

⁸³ Hasan Onat, Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Grafiker yayınları, Ankara, 2012, s. 244; Mustafa Öz, “İsmâîliyye Mezhebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, XXIII, 128.

⁸⁴ İsmâil Köksal, “Fıkhi Mezhepler Arasındaki Usûl Farklılıkları” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, S. VI, s. 74.

⁸⁵ Muhammed Ebu Zehra, *Taribu’l-mezâhibi’l-İslâmiyye*, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, Kahire, “ts.”, s. 51.

Ca'fer es-Sâdık'ın ölümünün ardından kendisinden varid olan nassın, imametin kardeşten kardeşe geçmeyeceğini, sadece İsmail'in evlatlarına intikal edeceğini ve imamette bilinmezlik olmayacağını iddia eden bu fırkaya İsmâiliye adı verilmiştir. İsmail b. Ca'fer adına kurulan ve İslam tarihinde, İsmâiliye adı dışında, Batıniyye, Ta'limiyye, Seb'iyye vb. isimlerle de anılan bu fırka, kuruluşundan itibaren yaklaşık birbuçuk asır süren gizlilik döneminde, pek çok meçhullerle dolu olup son derece karanlık safhalar geçirmiştir. Muhammed b. İsmail'den sonra imam olan kimselerin, gerçek tarihi şahsiyetler mi, yoksa hareketin kurucuları tarafından yaratılmış hayâlî şahıslar mı oldukları kesin olarak bilinmemektedir. Fırka, bu dönemde daha çok dâiler tarafından yönetilmiştir. İsmâilik, "gizlilik" (es-setr) döneminde, kesintisiz bir imamet silsilesi olarak devam etmiştir.⁸⁶

İsmâiliyye'de gizlilik prensibi, o derece ileri gitmiştir ki, yazdıkları kitap ve risalelerin yazar adlarını bile ilan etmemişlerdir. İsmâililer'e^{87*} "Bâtıniler" adı da verilir. Bu da, onların ilk zamanlar karşılaştıkları baskıların doğurduğu ve giderek birçoğunda psikolojik bir halete dönüşen "İnsanlara karşı gizlenme" eğilimlerinden ileri gelmektedir. "Haşşâşîn" (haşhaşiler) diye isimlendirilen grup da bunlardandır. Bu grubun, Haçlı Savaşları ve Tatar istilası sırasında faaliyetleri görülmüş ve bir kısmı İslam'a ve Müslümanlara zararlı olmuştur. Bunlara "Bâtını" denmesinin sebeplerinden bir tanesi de, bunların çoğu zamanlarda "İmam gizlidir." demiş olmasıdır. İmamın gizliliği prensibi, önceleri Mağrip'te (Fas) ortaya çıkan ve daha sonra Mısır'a kayan kendi devletleri kuruluncaya kadar devam etmiştir. Özetle İsmâililer, birçok görüşlerini gizlemişler ve şartların açıklamaya uygun olması dışında, görüşlerini ilan etmemişlerdir. Hatta doğuda ve batıda hâkim ve nüfuzlu oldukları dönemlerde bile tüm inançlarını dile getirmemişlerdir.⁸⁸

İsmâiliyye'nin imamları, Abbasilerin baskısından çekindikleri için mezheplerini, merkezden uzak yerlerde yaymaya çalıştılar. Şii İsmâilî bir devlet olarak ortaya çıkan Fatımiler, kısa zamanda Mısır'ı ele geçirdikten sonra, 360/970 yılında Kahire'de el-Ezher medresesini kurarak birçok dâi yetiştirip, mezheplerinin propagandasını yaptırmak için, çeşitli ülkelere gönderdiler. İsmâiliye tarihinin en meşhur âlimleri de, bu dönemde yetişmiştir.⁸⁹ Ebû Hâtim er-Râzî de, bu dönemde yetişen İsmâiliye dâilerindedir.⁹⁰

İsmâiliye mezhebi, daha sonraları siyasî bir nitelikte karşımıza çıkmaktadır. Mısır ve Şam'ı ellerinde bulunduran Fâtîmî Devletinin resmi mezhebinin İsmâiliye olduğu belirtilmektedir. Yine tarihte bazen Karamita, bazen Batıniyye diye anılan bu

⁸⁶ Mustafa Öz, *İsmâiliyye Mezhebi*, (Tebliğler ve Müzakereler), İSAV Yayınları, İstanbul, 1993, s. 605.

⁸⁷ *Örneğin, İhvanı Safâ risalelerini yazan bunlardır. Ancak risaleleri bile yazan âlimlerin isimlerini belirtmemişlerdir.

⁸⁸ Ebu Zehra, *Tarihü'l-meşâibü'l-İslâmiyye*, s. 51-52.

⁸⁹ Öz, *İsmâiliyye Mezhebi*, s. 606.

⁹⁰ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, s. 250.

mezhep, Müslümanlar üzerinde oldukça olumsuz bir tesir bırakmıştır. Fakat buna rağmen güney ve orta Afrika’da, Hindistan, Pakistan ve Suriye’nin bir kısmında yayılarak günümüze kadar gelmiştir.⁹¹

Araştırmacılar, Ebû Hâtim er-Râzî’nin mezhebi hakkında tam olarak görüş birliğine varamamışlardır. Onun batını,⁹² dehrî,⁹³ fatimî,⁹⁴ Ehl-i Sünnet’e yakın mütedil Şii ve İsmâiliye olduğu zikredilmektedir.⁹⁵ Bu ihtilafın kaynağı ise, Ebû Hâtim’in mezhebini gizli tutmasıdır. Çünkü o, İsmâiliye mezhebinin temsilcisi olduğu için mezhebini gizli tutma gereği duymuştur. Mezhebindeki bazı görüşlerin bazı mezheplerin görüşleriyle aynı olması nedeniyle onu farklı mezhep mensubu kabul edenler de olmuştur.⁹⁶

Ayrıca Şâfiî veya Caferî mezhebinin imamı olduğu hakkında rivayetler mevcuttur.⁹⁷ Fakat bütün bu rivayetleri ve yazarın eserindeki mezheple ilgili görüşlerini incelediğimizde şu kanaate varmaktayız; Ebû Hâtim’in mezhep görüşleri Abbasî dönemindeki ehl-i-sünnet mezhebine uygun düşmektedir. Nitekim kendisi eserinde “Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat” tabirlerini dilsel olarak incelerken şu açıklamada bulunmuştur: “Peygamberimiz demiştir ki, İsrail oğulları yetmiş iki fırkaya bölünmüştür. Benim ümmetim ise yetmiş üç fırkaya bölünecek ve bunlardan sadece biri kurtuluşa erecek ki, bu da Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat’tır”.⁹⁸ Süyûtî ise, onun herhangi bir mezhep temsilcisi olmayıp sadece dilci olduğunu söylemektedir.⁹⁹ İbrahim Enis de, onun Sünnî olduğunu ve kendisini Şii olarak kabul etmediğini zikreder. Enis, onun sadece Arap dili alanında kelimelerin anlamları ile meşgul olduğunu ve dindeki tehlikeli konulardan uzak durduğunu iddia etmektedir.¹⁰⁰

Bununla birlikte son dönem araştırmacılarından birçoğu, onun İsmâiliye mezhebinin temsilcisi olduğunu savunmaktadırlar. Örneğin el-Hemedânî, onun bir dilci olduğu için mezhebini gizli tuttuğunu ve genellikle dil etrafında yoğunlaştığını söyleyerek mezheple ilgili ayrıntılara girmekten kaçındığını belirtmektedir. Ayrıca mezhebini gizli tutmasına rağmen onun İsmâiliye mezhebinin temsilcisi olduğunun o dönemde herkes tarafından bilindiğini de iddia etmektedir.¹⁰¹ Ebû Hâtim, İsmâiliye’nin

⁹¹ Hayati Ülkü, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Şelâle Yayınları, İstanbul, 1980, s. 67.

⁹² Abdülkahir el-Bağdâdî, *el-Fırak beyne’l-fırak* s. 267.

⁹³ İbnü’n-Nedim, *el-Fibrîst*, s. 234.

⁹⁴ Samerrâî, *el-Guliv ve’l-fıraku’l-galiye fi’l-hadârati’l-İslâmiyye*, s. 234.

⁹⁵ Samerrâî, *el-Guliv ve’l-fıraku’l-galiye fi’l-hadârati’l-İslâmiyye*, s. 233.

⁹⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbu’z-Zîne*, Hemedânî’nin Mukaddimesi, s. 25.

⁹⁷ Samerrâî, *el-Guliv ve’l-fıraku’l-galiye fi’l-hadârati’l-İslâmiyye*, s. 233.

⁹⁸ Samerrâî, *el-Guliv ve’l-fıraku’l-galiye fi’l-hadârati’l-İslâmiyye*, s. 233; Ebû Hâtim, *Kitâbu’z-Zîne*, Hemedânî’nin Mukaddimesi, s. 25; Tirmizi, İman, 18.

⁹⁹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, s. 112.

¹⁰⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu’z-Zîne*, İbrahim Enis’in Mukaddimesi, s. 11-12

¹⁰¹ Ebû Hâtim, *Kitâbu’z-Zîne*, Hemedânî’nin Mukaddimesi, s. 32.

en önemli temsilcilerinden olup Fâtîmî mezhebine yardım ederek, Taberistan, Deylem ve özellikle de İsfahan ve Rey şehirlerindeki siyasî faaliyetlerde önemli bir rol oynamıştır.¹⁰² Yine son dönem Şii âlimlerinden olan Uşeyrî de Ebû Hâtim'in İsmâîliyye mezhebine mensup olduğunu savunmaktadır.¹⁰³

Ebû Hâtim'in Ehl-i Sünnet'e yakın kabul edilmesi, bazı filozofların inkârcı tavrına karşı nübüvvet müessesesini başarılı bir şekilde savunmasıyla açıklanabileceği gibi, “*Ehl-i sünnet ve'l-cemaat*” tabirine, ashabın Hz. Peygamber'e gösterdiği bağlılık gibi “bir imama bağlanıp çevresinde toplananlar” anlamını yüklemek suretiyle de olsa,¹⁰⁴ sahip çıkışıyla da ilgili olabilir.¹⁰⁵ Ayrıca, İbn Hacer'in de belirttiği gibi, çok sayıda hadis dinleyip bunlara önem veren ve bu sayede mutedil çizgide görünen bir kişi oluşunun¹⁰⁶ Ehl-i Sünnet'e yakın sayılmasında etkisi olduğu düşünülebilir. Ebû Hâtim'in mezhebi ile ilgili yukarıda zikredilen rivayetler, onun İsmâîliyye mezhebinden olduğunu ortaya koymaktadır.

Ebû Hâtim er-Râzî'nin İsmâîliyye mezhebiyle ilgili bazı kelâmî görüşleri şöyledir:

- Bilgi kaynaklarından olan akıl, eksik ve yetersizdir. Bundan dolayı insanların doğru bilgilerle donatılmış mürsitlere ihtiyacı vardır ki, bunlar da peygamberler ve onların yerini tutan ve ilâhî güçle desteklenen imamlardır.
- Mahlûkata “*Ol*” emriyle vücut veren Allah, ilk defa bütün varlıkların kaynağını oluşturan aklı yaratmış, onun vasıtasıyla nefsi, ondan da latîf ve kesîf (manevî ve maddî) âlemleri meydana getirmiştir.
- Madde, zaman ve mekân hâdistir. Zaman, maddenin hareketleriyle oluştuğundan, mekân da uzay tarafından kuşatıldığından kadîm olamaz.¹⁰⁷
- Küllî nefis, ilk akıldan meydana geldiği için tam ve mükemmeldir. İnsan ruhu, küllî nefsin parçaları değil eserleridir.
- Aklî yetenekler bakımından farklı seviyelerde yaratılan insanlar, birbirlerinin görüşlerini tenkit etmekte ve gerçeği anlama konusunda ihtilâfa düşmektedirler. Bundan dolayı gerçeği kendilerine öğretecek bir mürside muhtaçtırlar. Bu mürsit, Allah'tan vahiy alan peygamberdir; bütün peygamberler, insanlara aynı gerçekleri öğretmişlerdir.¹⁰⁸

¹⁰² Samerrâî, *el-Gulûv ve'l-firaku'l-ğaliyye fi'l-hadâratil-İslâmiyye*, s. 232.

¹⁰³ Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-lugavî inde'l-İsmâîliyye*, s. 54.

¹⁰⁴ Samerrâî, *el-Gulûv ve'l-firaku'l-ğaliyye fi'l-hadâratil-İslâmiyye*, s. 252-254.

¹⁰⁵ İslam'da nübüvvet inancı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Recep Önal, “İslam Kelamı'nda Nübüvvet'in Mahiyeti, Kapsamı Ve Gerekliliği”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2013, Cilt.2, Sayı:2, ss. 151-178.

¹⁰⁶ el-Askalâni, *Lisânu'l-mizân*, I, s. 448.

¹⁰⁷ Ebû Hâtim, *Alâmü'n-nübüvve*, s. 17-25.

¹⁰⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Recep Önal, *Ebu Mansur el-Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, Emin Yayınları, 2013, s.224-262.

- f. Tevrat, İncil ve Kur'ân'da yer alan bazı bilgilerin çelişir gibi görünmesi, nass'ların herkes tarafından anlaşılabilir açıklıkta olmamasından kaynaklanmaktadır. Zira ilâhî kitaplar, ancak âlimlerin anlayacağı sembolik bir üslûp taşır.¹⁰⁹
- h. İnsanların her zaman kendilerini şüpheden kurtaracak, kalplerini ve gönüllerini birleştirecek, ayrılığa düşmelerine engel olacak bir imama ihtiyaçları vardır. Bu sebeple Hz. Peygamber Hz. Ali'yi nass'la imam tayin etmiştir. Nitekim Câfer es-Sâdık'tan gelen bir rivayete göre, Resûl-i Ekrem İnşirâh sûresinin yedinci âyetini, "Dini tamamlayıp işini bitirince Ali'yi onlara imam tayin et" şeklinde açıklamıştır. Yine Câfer es-Sâdık'tan nakledildiğine göre Hz. Peygamber, "Amcasının oğlunu kendi yerine getirdi" şeklindeki sözlerle dedikodu yapılmamasından çekindiği için, "*Ey Peygamber! Rabbin tarafından sana indirilenleri tebliğ et, eğer bunu yapmazsan peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun*" (Maide, 6/67) mealindeki ayet nazil olmuş ve Resûlullah da, Hz. Ali'yi imam tayin etmiştir.¹¹⁰
- g. İmam "zâhir veya mestûr" (açık veya gizli) olabilir. Resul-i Ekrem'in yolundan giden gerçek Ehl-i Sünnet tabiriyle kastedilenler, ashabın Hz. Peygamber için yaptığı gibi bir imamın etrafında toplanıp onu önder tanıyanlardır.¹¹¹

Ebû Hâtim'in yukarıda zikredilen kelamla ilgili görüşlerinden özellikle imamet konusu, onun İsmâiliye mezhebine mensup olduğunu açıkça teyit etmektedir.

4. SONUÇ

Ebû Hâtim, Rey şehrinde yetişmiş Fars asıllı İslâm alimlerindedir. Onun yaşadığı dönemin siyasi ve sosyo-kültürel çevresi hakkındaki bilgilere baktığımızda, o dönemde her ne kadar siyasi durum pek iyi olmasa da, sosyal ve kültürel ilerleyişe tanık oluyoruz. Zira o dönemde hem İslâm alimleri hem de dönemin halifeleri, ilmin, kültürün ve sosyal hayatın güçlenmesini sağlamıştır.

Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî, klasik İslâm âlimlerinden sayılır. O, hicrî IV. yüzyılda ister akla, isterse, nakle dayalı olsun bütün ilimlerin geliştiğine ve olgunlaştığına şahit olmuştur. Bu çağ, aynı zamanda dilsel çalışmaların felsefî bir renk aldığı dönem olduğundan önem arz etmektedir. İbnü'n-Nedîm ve İbn Hacer el-Askalânî gibi büyük İslâm âlimleri, Ebû Hâtim'in dilbilimci olduğunu zikrederek, onun kaleme aldığı değerli eserlerinden bahsetmişlerdir. Ayrıca o, hadis ve fıkıh ilmine de ilgi göstermiştir. Ebû Hâtim'in kaynaklarda zikredilen beş eseri şunlardır: *Alâmu'n-nübüvve*, *Kitâbu'l-İslâh*, *Kitâbu'z-Zine fi'l-kelemlâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabîyye*, *el-Câmî*, *er-Rec'a*. Bunlardan *el-Câmî* ve *er-Rec'a* adlı eserleri hariç, diğer üçü günümüze kadar ulaşmış ve neşredilmiştir.

¹⁰⁹ Ebû Hâtim, *Alâmu'n-nübüvve*, s. 30-1³.

¹¹⁰ Samerrâî, *el-Guliv ve'l-fırakul-ğaliye fi'l-hadâratil-İslâmiyye*, s. 253-258.

¹¹¹ Samerrâî, *el-Guliv ve'l-fırakul-ğaliye fi'l-hadâratil-İslâmiyye*, s. 253-258.

Birçok son dönem araştırmacı, Ebû Hâtim'in İsmâiliyye mezhebinin temsilcisi olduğunu savunmaktadır. Örneğin el-Hemedânî, onun bir dilci olduğu için mezhebini gizli tuttuğunu ve genellikle dil etrafında yoğunlaştığını söyleyerek mezheple ilgili ayrıntılara girmekten özellikle kaçındığını belirtmektedir. el-Hemedânî, Ebû Hâtim'in mezhebini gizli tutmasına rağmen onun İsmâiliyye mezhebinin temsilcisi olduğunun o dönemde herkes tarafından bilindiğini de iddia etmektedir. Ebû Hâtim, İsmâiliyye'nin en önemli temsilcilerinden olup Fâtimî mezhebine yardım ederek, Taberistan, Deylem ve özellikle de İsfahan ve Rey şehirlerindeki siyasî faaliyetlerde önemli bir rol oynamıştır. Yine son dönem Şii âlimlerinden olan Uşeyrî (?) de Ebû Hâtim'in İsmâiliyye mezhebine mensup olduğunu savunmaktadır.

Sonuç olarak Ebû Hâtim'in İslam'ın her yönüyle gelişip genişlemeye başladığı bir dönemde yaşadığını ve birçok eser telif ederek günümüze değerli kaynaklar bıraktığını ifade edebiliriz.

KAYNAKÇA

- el-ASKALÂNÎ, Ahmet b. Ali b. Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, IX, (thk. Selman Abdülfettah Ebû Gude), Mektebu'l-Matbuati'l-İslâmiyye, Beyrut, 2002.
-*Lisânu'l-mîzân*, IX, Matbaatu Meclis-i Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizamiyye, Haydarabâd, 1911.
- el-BAĞDÂDÎ, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir, *el Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-naciye minhum*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Dâru'l-âfâki'l-cedîde, Beyrut, 1977.
- BROCKELMAN, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (Taribu'l-edebi'l-Arabî)*, III, (çev. es-Seyyid Ya'kub Bekir, Abdülhalim en-Neccâr), el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kütâtâb, Kahire, 1993.
- el-CUBÛRÎ, Cinân Mansur Kâzım, *et-Tatavvuru'd-delâli li elfâz fî'n-nassî'l-Kur'ân*, (Basılmamış Doktora tezi), Bağdat, 2005.
- DURŞUN, Hakkı Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, XIV, Çağ yayınları, İstanbul, 1986.
- EBÛ HÂTİM er-RÂZÎ, Ahmed b. Hamdân, *Kitâbu'z-Zîne fi'l-kelîmâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabîyye*, (thk. Hüseyin b. Feyzullah el-Hemedanî el-Yaburî el-Harazî), Yemen, 1994.
-, *Âlâmu'n-nübüvve*, (trc. Salâh es-Sâvî), Dâru's-Sâkî, Beyrut, 2003.
- EBU'L-MUZAFFER, Tahir b. Muhammed el-İsferayânî, *et-Tebîr fi'd-dîn*, (thk. Kemal Yusuf el-Hût), Âlemü'l-Kütüb, Lübnan, 1983.
- EBÛ ZEHRÂ, Muhammed, *Taribu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, ts.
- EMİN, Mehmet Şen, "Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat", *Tarih Okulu*, S. XII, 2012, (Muhammad Manazir Ahsan'ın Social Life Under the Abbasids (786-902) adlı kitabının Indoorand Outdoor Games bölümünün çevirisidir.).
- İBNÜ'-NEDÎM, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebi Yakup İshak, *el-Fihrist*, (thk. İbrahim Ramazan), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997.
- el-İSFAHÂNÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyan Ensari Ebu's Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisin bi İsfahan*, (thk: Abdülgafur Abdülhak Hüseyin el-Beluşi), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1992.
- İBN MANZUR, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sadır, Beyrut, 1993.
- İBN HAVKAL, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî, *Suratü'l-ard*, II, y.y., Leiden, 1938.
- İBN HALDUN, Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *el-Mukaddime*, (thk. Derviş Cüveydi), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1995.

- HASBULLÂH, İkrâm Beşîr Ahmed, *Kitâbu'z-Zîne fi'l-kelimatil-İslâmiyye el-Arabîyye li Ebî Hâtîm er-Râzî*, Mertebetü's-Şeref, Hartum, 2006.
- el-HAMEVÎ, Ebû Abdullah Şehabeddin Yakut b. Abdullah Yakut, *Kitâbu Mu'camül buldan*, III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1957.
- HASEN, İbrahim Hasen, *Taribu'l-İslâm es-siyasi ve'd-dini ve's-sakafi ve'l-içtimai*, III, Mektebetü'n-Nahda, Kahire, 1967.
- el-HEMEZÂNÎ, Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed b. Abdulcebbar, *Tesbitü delâilü'n-nübüvve*, II, Dâru'l-Mustafa, Kahire, ts..
- KÂTİP ÇELEBÎ, Mustafa b. Abdullah, *Kesfu'z-zunûn 'an esâmîl-kutubi ve'l-funûn*, I, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat, 1941.
- KEHHÂLE, Ömer Rıza, *Mu'camül-müellifîn*, I, Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut, ts..
- KÖKSAL, İsmail, "Fıkhi Mezhepler Arasındaki Usûl Farklılıkları" *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, S. VI, ss. 43-82.
- el-MAKDÎSÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-tekasîm*, y.y., Leiden, 1967.
- NİZAMÜLMÜLK, Ebu Ali Hasen b. Ali Hâce, *Siyasetnâme*, (trc. Yusuf Bekâr), Mektebetü'l-Ukratü'l-Ürdüniyye, Ürdün, 2012.
- ONAT, Hasan, Sönmez Kutlu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Grafiker yayınları, Ankara, 2012.
- ÖNAL, Recep, "İslam Kelamı'nda Nübüvvet'in Mahiyeti, Kapsamı Ve Gerekliği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2013, Cilt.2, Sayı:2, ss. 151-178.
-, *Ebu Mansur el-Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, Emin Yayınları, 2013.
- ÖZ, Mustafa, *İsmâîliyye Mezhebi*, (Tebliğler ve Müzakereler), İSAV Yayınları, İstanbul, 1993.
-, "İsmâîliyye Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, XXIII.
- es-SEYYİD, el-İmâm Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, II, (thk. Hasan el-Emîn), Dâru't-Taâruf, Beyrut, 1983.
- es-SUYÛTÎ, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, II, (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhim), Vizâratü Şu'ûni'l-İslâmiyye, Suûdi Arabistan, ts.
- SAMERRÂÎ, Abdullah Sellûm, *el-Gulûv ve'l-firakü'l-ğâliyye fi'l-hadarati'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Vasit, Bağdad, 1982.
- TÜRKOĞLU, İbrahim, *Ebû Hâtîm Ahmed b. Hamdân er-Râzî, Hayatı, Eserleri ve Arap Dilbilimindeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Ü, Erzurum, 2013.
- er-RÂZÎ, Muhammed b. Ebu Bekir Zekerîya, *Rasâilü felsefiyye*, Dâru'l-âfâkîl-cedide, Beyrut, 1982.

- ÛDE, Halil Ebû Ûde, *et-Tatavvuru'd-delâlî beyne lugati's-sîri'l-Câbilî ve lugati'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün, 1985.
- el-UŞEYRÎ, Muhammed Riyad, *et-Tasavvuru'l-lugavî inde'l-İsmâiliyye*, Münşeatü'l-Maârif, İskenderiye, 1985.
- ÛLKÛ, Hayatî, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Şelâle Yayınları, İstanbul, 1980.
- YEŞİLDAL, Hamza, *Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî'nin Kitâbu'z-Zîne Adh Eseri ve Şit Makâlât Geleneğindeki Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Ü; Ankara, 2005.
- ez-ZİRİKLİ, Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Faris ed-Dimeşki, *el-Âlâm*, I, Dâru'l-İlm, y.y., 2002.